

1. INTRODUCCIÓN

O informe que presentamos responde ao desafío que comporta a realización do Traballo Fin de Grao (TFG) da Titulación de Educación Social. A asunción deste reto supuxo o desenvolvemento dun proceso formativo e profesionalizador que trata de dar conta –de xeito coherente– de parte das competencias adquiridas ao longo dos catros anos de estudos universitarios, realizados na Facultade de Ciencias da Educación da Universidade da Santiago de Compostela e na Pontificia Universidade Católica de Valparaíso, (Con Convenio Bilateral, no curso académico 2011-2012).

A tarefa, a grandes trazos, consistía na elaboración e defensa dun traballo de autoría propia que abordara unha temática específica relacionada con algún ámbito da acción-intervención profesional. Neste sentido, consideramos oportuno afondar nas posibilidades dos procesos de Desenvolvemento Comunitario, xa que permite entender aos diferentes contextos e realidades de actuación socioeducativa dun modo máis integral e integrador, poñendo énfase nas posibilidades educativas da e na vida cotiá.

Navegando na complexidade do eido comunitario, considerouse relevante incidir nos Bancos do Tempo, entendidos como políticas socioeducativas significativas que deben estar presentes nos plans de Desenvolvemento Local; en tanto que se concretan en accións transversais, de carácter innovador e resultan ser catalizadores de procesos participativos que contribúen a mellorar a cohesión social e a calidade de vida das persoas. En base a estas argumentacións, asumimos como obxectivo xeral deste traballo, o de:

Contribuír, mediante un discurso reflexivo e crítico, á posta en valor dos Bancos do Tempo como accións socioeducativas estratéxicas que –integradas en procesos holísticos de Desenvolvemento Comunitario Local– favorezan a cohesión e participación social facilitando a rehumanización dos tempos no contexto da sociedade contemporánea.

Este desafío concrétase en catro obxectivos específicos que quedan reflectidos do seguinte xeito:

- Analizar diacrónica e sincronicamente as realidades dos Bancos do Tempo, contextualizándoos na complexidade dos tempos sociais da sociedade contemporánea.

- Realizar unha aproximación teórico-conceptual e metodolóxica en relación aos Bancos do Tempo afondando nos valores reitores dos mesmos.
- Reflexionar acerca dos límites e posibilidades socioeducativas dos Bancos do Tempo así como a relevancia do papel da Educación Social en ditas accións.
- Destacar a idoneidade da presenza activa dos Bancos do Tempo no eido Local como accións estratéxicas nos procesos de Desenvolvemento Comunitario.

A tal fin, as estratexias metodolóxicas empregadas para a elaboración deste traballo de carácter documental foron principalmente dúas: por un lado, realizar unha profunda revisión de fontes primarias e secundarias de información (ver bibliografía); e, por outra, aproveitar as novas Tecnoloxías de Información e Comunicación (TIC) como unha rede virtual valiosa en tanto que plataforma de difusión e intercambio de experiencias relacionadas cos Bancos do Tempo, con reflexións, recursos e orientacións necesarios para comprender o alcance destas iniciativas.

Nos seus contidos, o documento organízase en torno a tres bloques temáticos complementarios, que tratan de responder aos obxectivos anteriormente formulados. Como punto de partida preséntase un marco teórico transversal que caracteriza á sociedade contemporánea tomando como unidade de análise a complexidade dos tempos. Así, incídese nas repercusións dos profundos cambios xurdidos na esfera socioeconómica e cultural a consecuencia das esixencias da modernidade e o seu paradigma do inmediato e o efémero. Todo isto xustifica a necesidade dun repensar dos ritmos diarios entendendo aos tempos sociais como potencialmente educativos e, por tanto, considerando a Educación Social como unha práctica necesaria na procura dunha humanización máis harmónica.

A continuación, ponse énfase nos Bancos do Tempo, entendidos coma unha estratexia de acción-intervención socieducativa relevante no intre de procurar alternativas ao deterioro das redes sociais de apoio e aos tempos de coidado. Para unha comprensión global do que implica falar destas iniciativas, realizouse unha construción histórica e epistemolóxica que permite definir –de xeito xeral– que é un Banco do Tempo. Posteriormente, descríbense as principais dinámicas do seu funcionamento dando constancia da gran adaptabilidade a diferentes colectivos e realidades na elaboración dunha tipoloxía de Bancos de Tempo. Finalmente, artículase unha reflexión sobre os valores implícitos no seu desenvolvemento.

Por último, no derradeiro bloque de contido recoñécese ás comunidades locais como o contexto idóneo para o desenvolvemento de Bancos de Tempo Comunitarios. Neste senso, resulta prioritario coñecer –sempre desde unha perspectiva sociocrítica, integral e integradora– as implicacións que comporta falar de comunidade ademais de saber como dialogarán estas iniciativas co conxunto de dinámicas presentes na realidade comunitaria; ao tempo que se destaca o papel da Educación Social nestes procesos.

2. TEMPOS SOCIAIS E EDUCATIVOS NA COMPLEXIDADE DA SOCIEDADE CONTEMPORÁNEA

Este bloque de contido comporta un marco transversal que permite entender –dun modo integral– a complexidade do tempo como obxecto de estudo e acción, incidindo na relevancia que a organización dos tempos sociais teñen na vida cotiá das persoas.

Neste sentido, é preciso considerar que toda acción socioeducativa debe partir dunha contextualización e/ou dun diagnóstico previo da realidade, que posibilite adaptar a proposta de actuación ás necesidades específicas da cidadanía; para o que é necesario caracterizar –aínda que sexa dun xeito xeral– as consecuencias da configuración dos tempos na sociedade contemporánea, xa que globalmente produciron cambios estruturais que resultaron determinantes na esfera socioeconómica, cultural e mesmo no eido comunitario e interpersonal: en cada persoa e nas súas interaccións sociais.

Todo isto xustifica a importancia de entender os tempos sociais como tempos educativos e, por tanto, de presentar a Educación Social como unha formación e profesión necesaria para responder activamente ao desafíos da modernidade.

2.1 Os tempos sociais como un fenómeno poliédrico: entre o obxectivo e o subxectivo

A complexidade da realidade –pola súa inconmensurable dinámica de variables– fai necesaria a súa codificación en unidades de entendemento comprensibles á escala humana; de facto, a medida é o resultado dunha correspondencia entre un sistema de propiedades e un sistema numérico acordado e aceptado no imaxinario colectivo, a fin de obter unha representación común dalgún aspecto da realidade.

O tempo –na súa vertente física– caracterízase por ser obxectivo e cuantitativo, e axuda a dimensionar o “quefacer” das persoas e comprender o seu sentido vital, xa que *“nacemos ao tempo e nel existimos, para que –dun modo paragóxico– a súa vivencia nos faga cada vez máis conscientes dos seus límites, por moito que aceptemos os desafíos biolóxicos e sociais que se asocian ao seu continuo fluír”* (Caride, 2012: 301).

Falar de tempos implica asumir unha pluralidade de significados e significantes, pois fronte ao constante *tic-tac* do reloxo ou aos cuadrantes exactos dos calendarios, as experiencias vitais que se desenvolven no discorrer temporal varían en función de ritmos subxectivos de cada suxeito, sendo os contextos e as realidades particulares de cada un os que determinan o compás do denominado como *tempo profundo* (Giannini, 2004).

Desde unha perspectiva social, cómpre ter en conta a dimensión cualitativa do tempo, xa que –en palabras de Lasén (2000: 15)– expresa *“crenzas, valores e costumes propias dun grupo. Isto implica unha multidimensionalidade: unha multiplicidade de tempos sociais asociados a distintos grupos e actividades, cos seus propios ritmos e representacións...dos tempos vividos.. das diversas maneiras de adaptarse ás condicións temporais da existencia”*.

Ante esta visión poliédrica, o tempo enténdese como un construto social que representa un soporte principal na organización da vida cotiá; este constrúese *en e desde* a sociedade e responde a un momento histórico, político e cultural. En definitiva, tal e como indican Caballo, Caride e Meira (2011: 13) representa un compendio de *“feitos ou prácticas sociais (festas, celebracións, etc.), que se singularizan pola súa diversidade e pola variación dos seus ritmos (rápido, lento, permanente, esporádico,cíclico, etc.)”*.

Os diferentes e complementarios procesos de socialización –na súa complexidade e continua interacción– permiten ás persoas *ser e facerse* no tempo, xerando, interiorizando e experimentando normas e valores que rexen a vida no seu contexto de referencia (Caballo, Caride e Meira, 2011). Por tanto, enténdese que a lóxica humanizada dos tempos non é unha cuestión baladí, en tanto que a configuración dos usos do tempo inciden directamente na calidade de vida e no benestar das persoas, individual e colectivamente.

De aí que, asumindo o tempo coma un fenómeno psicolóxico, social, emocional e subxectivo, cómpre analizar como se concretan os ritmos vitais no contexto da sociedade contemporánea, a fin de esbozar “o mapa de ruta” así como definir o papel da Educación Social –en tanto que profesión pedagóxica que vela polo dereito de cidadanía (ASEDES, 2007)– para a procura dunha maior calidade de vida e de benestar dos cidadáns.

2.2. A hexemonía do *tic-tac*: imperativos socioeconómicos e culturais na sociedade globalizada

A Revolución Industrial pode considerarse como un dos principais fitos históricos que deron paso ao asentamento do sistema capitalista; no que se impuxeron unhas “reglas de xogo” que estableceron como valor máximo o progreso, identificándoo directamente co crecemento económico ilimitado.

Non cabe dúbida de que os avances tecnolóxicos e científicos, ou mesmo a incorporación da muller ao mercado de traballo asalariado, supuxeron aportes positivos en materia de benestar social e dereitos cívicos; porén, cómpre realizar unha reflexión crítica sobre as consecuencias dun modelo que sitúa no centro da actividade humana a dimensión económica finalista, mudando as prioridades no sistema de valores e producíndose cambios estruturais nas culturas así como nos modos de relacionarse tanto a nivel social como a nivel interpersonal.

Os perigos dun mundo que funciona con parámetros cuantitativos son múltiples xa que, a lei hexemónica da libre oferta e demanda, despraza e dinamita a ética dos Dereitos Humanos esquecendo o necesario protagonismo das persoas e das responsabilidades ambientais que teñen as sociedades do presente ante o provir do Planeta e da Humanidade. Así, pérdese o sentido da Economía, que pasou de ser un sistema integrado na vida social –a fin de axudar á organización dos recursos materiais e humanos– a constituírse nun imperio homoxeneizador ao que a Humanidade debe nutrir nun ritmo asfixiante. Neste sentido, aínda que a Economía segue a ser “*a ciencia social matematicamente máis avanzada, é tamén, social e humanamente, a ciencia máis atrasada, xa que se afastou das condicións sociais, históricas, políticas, psicolóxicas e ecolóxicas inseparables das actividades económicas*” (Morin, 2010:44).

Como consecuencia, na sociedade moderna, experimentouse o vertixinoso aumento da velocidade da actividade cotiá, sendo a competitividade o seu principal motor de funcionamento; de tal modo que o inmediato e efémero imperan na carreira polo éxito e o poder reducindo a esfera das relacións humanas e culturais a fins utilitaristas na meirande parte dos casos.

Nesta lóxica de vencedores e perdedores traspasáronse todas as fronteiras para *“converterse nun todo interdependente, (onde) a súa dinámica alimenta a hélice da primeira mundialización ata globalizar a presenza cega e desbordante do cuatrimotor: ciencia, técnica, industria e interese económico. Este cuatrimotor coas súas partes hiperespecializadas unifica e divide, igual a e provoca desigualdades”* (Morin, Roger e Domingo, 2002: 73).

As esperanzas postas na tecnoloxía concretáronse en discursos que auguraban que os avances asociados á eclosión das Tecnoloxías da Información e a Comunicación (TIC) ou á expansión e democratización dos transportes traduciríanse en novas e múltiples posibilidades de acción, capaces de transformar as realidades laborais tratando de facelas máis compatibles cos dereitos da cidadanía. Non obstante, do panorama contemporáneo infírese un inquietante paradoxo ao observar que tales desexos, lamentablemente na súa maioría non se materializaron.

Pola contra, xurdiron novos fenómenos asociados á expansión globalizante do capitalismo como: a deslocalización da produción, a precariedade laboral, a degradación ou a sobreexplotación de recursos naturais. Uns feitos que presentan, todos eles, o mesmo denominador común; isto é, incrementar a produtividade e os beneficios no menos tempo e ao menor custe posible alimentando a brecha da desigualdade social. Neste “mapa de actuación” constátase que o tempo na modernidade *“descompúxose agora en fluxos arrítmicos, deshumanizados, feitos á medida das necesidades do mercado, dos requirimentos de expansión do capital, dos seus sistemas de produción e do seu culto ao consumismo”* (Caballo, Caride e Meira, 2011: 15).

Atendendo a unha lectura holística, non podemos obviar as transformacións acontecidas nos modos de relacionarse as persoas, xa que a vida tende a organizarse en torno aos horarios de traballo remunerado; de aí que os tempos de coidado e de lecer queden marxidados –no mellor dos casos– a un segundo plano. En consecuencia, as persoas que

non poden –ou non están– en idade laboral teñen que adaptarse a un modelo de vida homoxeneizador que non os ten en conta, excluíndoos tamén socialmente.

Neste sentido, a dimensión comunitaria redúcese pola paulatina perda de relacións interpersoais xa que, aínda que as fronteiras físicas se dilúen grazas ás novas tecnoloxías, a atomización social impulsada polo éxodo masivo aos núcleos urbanos, a aceleración do día a día ou a complexidade de horarios dificulta o encontro veciñal e os tempos compartidos. Uns factores que, xunto aos cambios sociodemográficos experimentados nas últimas décadas, reducen notablemente a extensión da rede de apoio social.

Dende o plano axiolóxico, cómpre destacar que vivir nun modelo de produción e consumo a gran escala supón expoñerse a estratexias de persuasión e de presión social que inciden directamente na modificación da escala de valores; transformando os desexos en necesidades creadas por intereses comerciais. Neste senso, o individualismo e o materialismo –xunto co conformismo– comportan desafíos importantes para denunciar un sistema que viola sistematicamente os Dereitos Humanos.

Polo tanto coincídese con Caballo, Gradaílle e Merelas (2012: 180-181) cando afirman que:

“A reflexión de partida xira entorno á toma de conciencia da complexidade crecente da vida urbana (e ou rural) e das interaccións que nela se desenvolven, xerando cambios substanciais nas percepcións e usos dos tempos persoais colectivos, cada vez, máis complexos e diferenciados. Esta complexidade dificulta, e con frecuencia chega a impedir, unha adecuada harmonización dos tempos que afectan aos ámbitos público (laboral, institucional, social, etc.) e privado (familiar, doméstico, persoal), constituíndo un claro desafío –entre outras- para as políticas socioeducativas”

2.3 Os tempos educativos como tempos sociais: os dicires da Educación Social

O feito de incidir na configuración dos tempos sociais a prol dunha distribución máis humanizada e equitativa non é tarefa doada, posto que o punto de partida é o cambio substancial nas lóxicas de poder; sen embargo, considérase un elemento catalizador da praxe socioeducativa dado que *“antes dicíase que quen tiña a información tiña o poder, (pero) hoxe sabemos que so quen ten tempo ten a capacidade de ter información. E o*

que é máis importante, ten a capacidade de coidarse e coidar, de coñecer e exercer o seus dereitos de cidadanía” (Freixa, 2011: 47).

Desta reflexión infírese que a progresiva autoxestión dos tempos desde accións educativas supón pór en valor unha maior presenza de tempos libres na vida cotiá das persoas; é dicir, aqueles que quedan tras cumprir coas responsabilidades que cadaquén ten en función de múltiples variables como: o tipo de traballo, o momento histórico que lle toca vivir, a situación familiar, as condicións físicas e de saúde, etc. Así, o tempo liberado debería ser angular na vida das persoas por representar un rico contedor de posibilidades que contribúen –ou debería facelo– significativamente ao Desenvolvemento Humano e, por ende, ao benestar psicosocial dos individuos e das comunidades.

Cabe dicir que nas diversas e heteroxéneas oportunidades que hoxe ofrece a sociedade do “aberto 24 horas” (Caballo, Caride e Meira, 2011), escóndese a complexización dos –cada vez máis– diluídos e ameazados tempos libres, comprometendo especialmente a vivencia dun lecer de calidade; que, en palabras de Manuel Cuenca (2005: 45), se define como:

“unha experiencia humana complexa (...), centrada en actuacións queridas (libres, satisfactorias), autotélicas (cun fin en si mesmas) e persoais (con implicacións individuais e sociais). Tamén é un dereito humano básico que favorece o desenvolvemento e do que ninguén debería ser privado por razóns de xénero, orientación sexual, idade, raza, relixión, crenza, nivel de saúde, discapacidade ou condición económica; un dereito recoñecido xuridicamente por distintas lexislacións”.

Incorreríamos nunha contradición se deixásemos este discurso a medio camiño entre a resignación e o inmovilismo. Todo o contrario: a emerxencia social debe evocar, máis que nunca, a necesidade dunha actividade profesional sólida; que visibilice os contextos cotiás como escenarios de acción-intervención idóneos para a adopción de cambios, no que, a Educación adquira un especial protagonismo.

Desde unha perspectiva eminentemente teórica e científica, a Pedagogía Social ten como obxecto de estudo a Educación Social que, á súa vez, se concreta nunha práctica

que se desenvolve en diferentes ámbitos de acción-intervención¹, cos que se poden establecer múltiples interrelacións coa visión educativa dos tempos sociais á que adscriben boa parte das súas actuacións os Bancos do Tempo. Un bo exemplo é “*a Educación para o Tempo Libre (que) mantén nexos evidentes coa Educación Cívico-Social na medida en que se converte nun dos seus obxectivos, coa Animación Sociocultural como metodoloxía que permite potenciar a participación activa en iniciativas comúns e a creación do tecido social, e co Desenvolvemento Comunitario, en canto proceso e finalidade de dinamización colectiva*” (Caballo e Caride, 2005: 20)

Figura nº 1: Ámbitos da Pedagogía - Educación Social

Fonte: Caride (2003:50). Adaptación do autor a partir de Gómez (2000: 419)

A resultas da figura anterior, é evidente que a Educación Social ten un lexítimo espazo de labor profesional no obxecto de estudo identificado. A este respecto, coincidimos coa visión de Mayor Zaragoza (2009: 10) cando afirma que “*é tempo de acción. É tempo, pois, de educación*”; xa que emerxe como un fenómeno envolvente e necesariamente amplo nos seus eixos cartesianos: no plano horizontal (sincrónico) ao involucrar a numerosos axentes educativos e, especialmente, vertical (diacrónico), por estar presente ao longo de todo o proceso vital das persoas.

Nesta proposta descansa unha visión plural e positiva da Educación que pon énfase, ademais de nos aspectos temáticos e metodolóxicos, nos “*aspectos éticos e culturais, o coñecemento dun mesmo e do entorno para facer así do individuo un membro dunha familia e un cidadán, pero tamén produtor e alguén que colabora cos demais*” (Ortega,

¹ Ver figura nº 1: Ámbitos da Pedagogía-Educación Social

2005: 170). Unhas dimensións nas que a cidadanía, coas diferentes experiencias e vivencias debe e ten o dereito a participar activamente, promovendo o desenvolvemento das comunidades e fortalecendo o capital social e humano das mesmas.

3. OS BANCOS DO TEMPO COMO INICIATIVAS DE PARTICIPACIÓN CIDADÁ E COHESIÓN SOCIAL

A continuación, preséntase unha aproximación teórica que perfila a grandes trazos o que supón falar dun Banco do Tempo. Con este obxectivo, e tendo presente que estes son unha resposta ante o deterioro dos tempos de encontro, a convivencia e a axuda comunitaria, é de interese realizar unha breve análise histórica, na que se expoña o sistema de troco e intercambio coma un fenómeno socioeconómico presente desde as primeiras civilizacións da Humanidade; ademais de contextualizar estas iniciativas en sincronía con outros movementos contemporáneos afíns na procura dun quefacer social e cultural máis xusto e equitativo.

Así mesmo, debemos reflexionar en torno a unha base conceptual que permita transmitir que é un Banco do Tempo e cales son as implicacións axiolóxicas que promoven o encontro e o intercambio comunitario, xa que –máis aló do pragmatismo da iniciativa– atópanse valores que contribúen ao cambio e á transformación social a prol da cohesión social, da mellora da convivencia, etc.

Tendo en conta todo isto, afondarase no carácter flexible e na capacidade de adaptación a diferentes realidades e/ou colectivos a través dunha tipoloxía de Bancos do Tempo que atende a diferentes criterios de clasificación, así como ás dinámicas de funcionamento e organización.

3.1 Os Bancos do Tempo en clave histórica: realidades recentes, desafíos necesarios

Xa de partida cómpre aludir ao feito de que a materialización de iniciativas como a dos Bancos do Tempo, aínda que representen un produto da modernidade, responden a unha filosofía de troco e intercambio comunitario presentes na pegada social e histórica desde as primeiras civilizacións. Deste xeito, unha mirada retrospectiva sitúanos 9.000 anos atrás, cando –no Neolítico– xorde a xénese dos procesos de troco nas comunidades. As primeiras poboacións sedentarias desenvolveron técnicas de agricultura e gandería

mediante a división de traballo, que lles permitía subsistir no mesmo territorio de xeito continuado. A organización do traballo e a consecuente produción de excedente trouxo consigo a revolución neolítica, con fenómenos determinantes para a evolución da historia da Humanidade, tales como a propiedade privada ou a orixe do mercado.

En termos xerais, poderíase dicir que este momento representa o inicio do intercambio de haberes e de servizos no eido local e –ao tempo– tamén das desigualdades sociais segundo a capacidade que as persoas teñen de posuír unha relación de bens (materiais e/ou inmateriais). Ao longo do devir histórico, constatouse a evolución da complexidade deste tipo de accións: a creación dos sistemas monetarios, os períodos dos grandes imperios, a colonización e a produción manufacturada transatlántica, a “inhumana trata de humanos” e un longo etcétera que desemboca nunha fugaz -e case temeraria- viaxe pola historia, no xurdimento do capitalismo ao abeiro da Revolución Industrial.

No marco da modernidade, coa súa peculiar lectura de “progreso” e os parámetros da hexemónica lóxica globalizadora, introducíronse nas sociedades contemporáneas novos valores e hábitos de vida que transformaron de xeito estrutural a conformación das comunidades; e con isto, os modos de relacionarse e compartir os propios recursos.

Como resposta alternativa –pero complementaria– ao sistema económico monetario rexido polos parámetros capitalistas, xorden a inicios dos anos 70 as primeiras iniciativas de troco moderno, normalmente ante situacións económicas e laborais precarias. A filosofía non consiste nun retorno ao Neolítico, senón en devolver á comunidade a autonomía e o empoderamento que lle é lexítimo; entendéndoos como o marco de convivencia próximo e significativo para as persoas que nel habitan, na procura de alternativas de organización económica ao servizo do benestar da cidadanía, e non á contra. Con carácter xeral, podemos dicir que a intencionalidade deste tipo de accións reside en reorientar e fomentar as experiencias de intercambio espontáneo que as comunidades foron quen de desenvolver ao longo da historia, adaptándose á complexidade da realidade actual e empregando favorablemente as posibilidades que estas ofrecen.

As primeiras experiencias localízanse en Canadá, onde persoas mozas sen recursos desenvolveron proxectos comunitarios na illa de Vancouver. Así nace un movemento de retorno á vida rural que asenta o tempo como a súa unidade de intercambio: o *Community Exchange* (Gisbert, 2010).

Coa chegada dos anos oitenta, e da man de Michel Linton, xorde na Columbia Británica a filosofía dos coñecidos Local Exchange Trading System (LETS)² que se estenderán nos anos seguintes a países como Australia ou Nova Zelandia. Estas redes non lucrativas adoitan contar cun equipo xestor que informa sobre os servizos (aptitudes, habilidades e coñecementos) cos que conta a comunidade. Os recursos (materiais ou inmateriais), serán susceptibles de permutas mediante transaccións rexistradas, onde a unidade intercambio realízanse con divisas tan dispares como *“as denominadas moedas sociais –moedas creadas polas propias comunidades como medio de cambio e con equivalencias que poden ir desde equipararse ao mesmo valor que a moeda oficial no seu formato máis sinxelo, ata canastra de produtos básico ou incluso equivalencias con unidades de enerxía– ou ben empregan o tempo como (...) medida”* (Gisbert, 2010b: 55).

No escenario europeo, ante un notable recorte de dereitos sociais impulsados polo goberno de Margaret Thatcher, xorde unha importante rede LETS no Reino Unido (Seyfang, 2002). Non obstante, será a experiencia arxentina unha das máis relevantes a nivel mundial, pois os chamados *nodos* empezaron a organizarse a mediados da década dos noventa, sendo a partir dos 2001 e 2002 –no momento socioeconómico coñecido como *corralito*– cando emerxe unha rede de máis de 5000 puntos de intercambio dos que participaban máis de seis millóns de persoas (Gisbert, 2010).

Os Bancos do Tempo (BdT) son, polo tanto, accións coetáneas e estreitamente vinculadas a outro tipo de movementos como as redes de troco locais ou moedas sociais, amparadas baixo o denominador común da busca de alternativas comunitarias a prol dunha economía social máis equitativa a escala humana. Así, os BdT considéranse unha evolución natural das redes LETS (Seyfang, 2002); isto é, comparten a mesma filosofía, pero diferéncianse na énfase do intercambio de servizos máis que na transacción de bens, onde a unidade de intercambio é o tempo.

O feito de seren realidades heteroxéneas, relativamente recentes e en continua evolución, poderían considerarse factores negativos á hora de facer unha análise reflexiva desde a mirada da Educación Social. Sen embargo, neste traballo apóstase por unha lectura en clave de oportunidades, entendéndoa coma unha resposta á necesidade de visibilizar os Bancos do Tempo como estratexias socioeducativas relevantes no eido comunitario.

² Sistema Local de Intercambio Comercial (tradución literal)

A falta de indagación por parte da comunidade científica sobre este tema non fai sinxela a tarefa de clarificar o percorrido e a evolución dos BdT; non obstante podemos situar a súa orixe en Xapón, sendo promovido maioritariamente polo xénero feminino e, quizais por esta razón, fose parcialmente invisibilizado (Seyfang, 2002). De feito, será unha muller –Teruko Mizushima– quen tras diversas publicacións, promove o *Volunteer Labour Bank* no ano 1973, como unha estratexia que pretende responder ás crecentes necesidades de coidado da poboación da terceira idade ante o incipiente envellecemento poboacional (Lietaer, 2004).

A acollida desta iniciativa –aínda vixente na actualidade– resultou exitosa, pois o número de “sucursais” aumentou notablemente en todo o país e incluso no estranxeiro. Así, no ano 1983 contabilizáronse 480.000 horas de voluntariado e ata 20.000 horas de intercambio en servizos de axuda mutua tan dispares como “*asistencia no parto, coidado de enfermos, viaxes (...) limpeza do fogar, cociña, coidado de nenos e anciáns ou coidado de mascotas*” (Lietaer, 2004: 7).

Na década dos anos oitenta Edgar Cahn, convalecente nun hospital en Estados Unidos, observa as necesidades de coidado e de atención das persoas enfermas fundando os sistemas de intercambio coñecidos como *Time Dollars* (Cahn, 2004). Este sistema mantén a premisa de superar as limitacións da beneficencia ao considerar que todas as persoas son quen de contribuír e colaborar cos seus veciños e veciñas; a fin de construír unha rede de apoio social inclusiva denominada polo fundador como “capital social”. Esta iniciativa, auspiciada por diversas institucións e polo goberno estadounidense nos anos seguintes, esténdese na actualidade por máis de vinte e nove estados federais do país (Gisbert, 2010) con programas dirixidos a persoas da terceira idade, a mozos, reclusos, etc.

Consideradas coma un referente, os *Time Dollars* viaxaron ata o vello continente e aterraron no Reino Unido baixo a denominación de *Time Bank*. Tomando como exemplo a Edgar Cahn, a New Economics Foundation (NEF³) enmarcouse a finais dos anos noventa como o principal promotor da iniciativa, realizando “*obradoiros de presentación a axentes educativos de desenvolvemento comunitario, autoridades locais e profesionais da saúde en todo o país*” (Seyfang, 2002: 5).

³ Organización que estuda e promove alternativas económicas baixo parámetros non comerciais

Este traballo precipitou unha campaña mediática co-financiada pola BBC e impulsou – ao longo de todo o país– o xurdimento dunha rede de *Time Banks* que contou cun forte apoio da Administración Pública; un feito que non só garante o seu financiamento senón que esixe “ *unha definición moi clara das fronteiras destas iniciativas coas estruturas locais de comercio, co voluntariado e coa fiscalidade: as persoas que colaboran cos bancos do tempo obteñen beneficios fiscais e exencións tributarias aprobadas polo goberno británico*” (Gisbert, 2010: 66-67).

No contexto europeo, debemos destacar o movemento feminista do Partido Comunista Italiano (PCI) que, no ano 1990 logra presentar no Parlamento unha iniciativa popular baseada na Lei do Tempo (Freixa, 2011); sen embargo, e a pesar de non chegar a concretarse, supuxo un antecedente determinante para a promulgación –no ano 2000– da primeira normativa do país que define os BdT, así como para a creación do sindicato de pensionistas de Parma (Gisbert, 2010).

Con todo, a nivel xeral, os BdT na Comunidade Europea aséntanse da man de Políticas públicas de conciliación laboral, familiar e persoal desde unha perspectiva de xénero (Cuenca García, s.f); tanto é así que o Programa de Acción Comunitaria para a Igualdade de Oportunidades entre Homes e Mulleres supuxo un punto de inflexión importante na súa promoción, e o programa EQUAL facilitou partidas orzamentarias para a organización das primeiras iniciativas.

No que respecta ao Estado español, o Ajuntament de Barcelona destaca por ser a primeira cidade no país que, desde o ano 2004, conta cun espazo na estrutura administrativa local preocupada en temas de usos sociais do tempo. Na actualidade, desenvolven un plan de traballo⁴ articulado en diferentes eixos de acción, que se concretan nos seguintes:

- Observación da realidade: mediante estudos de diagnóstico da realidade que permitan coñecer as necesidades emerxentes e as características da organización social da cidade.
- Intervención: desenvolvendo proxectos que contribúan á mellora da organización da vida nas urbes, incluíndo a rede de Bancos do Tempo en colaboración coa Asociación Saúde e Familia, entre outras accións contéplase

⁴ Fonte: Usos del Temps: Ajuntament de Barcelona.<http://w110.bcn.cat/portal/site/UsosDelTemps> (Última consulta (08/06/2013))

a diversificación de horarios en equipamentos públicos, a apertura de patios de colexios públicos fóra de horario escolar, etc.

- Facendo rede: traballar desde unha perspectiva transversal xa que é preciso que a “participación e a implicación do maior número posible de axentes: responsables municipais, cidadanía e entidades, empresas, organizacións laborais e redes de cidades”.

Pola súa banda Galicia foi a primeira e única Comunidade Autónoma que a nivel legislativo entende o desenvolvemento de BdT como unha acción valiosa para a consecución de cotas de igualdade e conciliación desexables. A este respecto, da Lei 2/2007 do 28 de marzo de Traballo e Igualdade das Mulleres de Galicia⁵ desenvolvida no Decreto 182/2008 do 31 de Xullo, cómpre destacar:

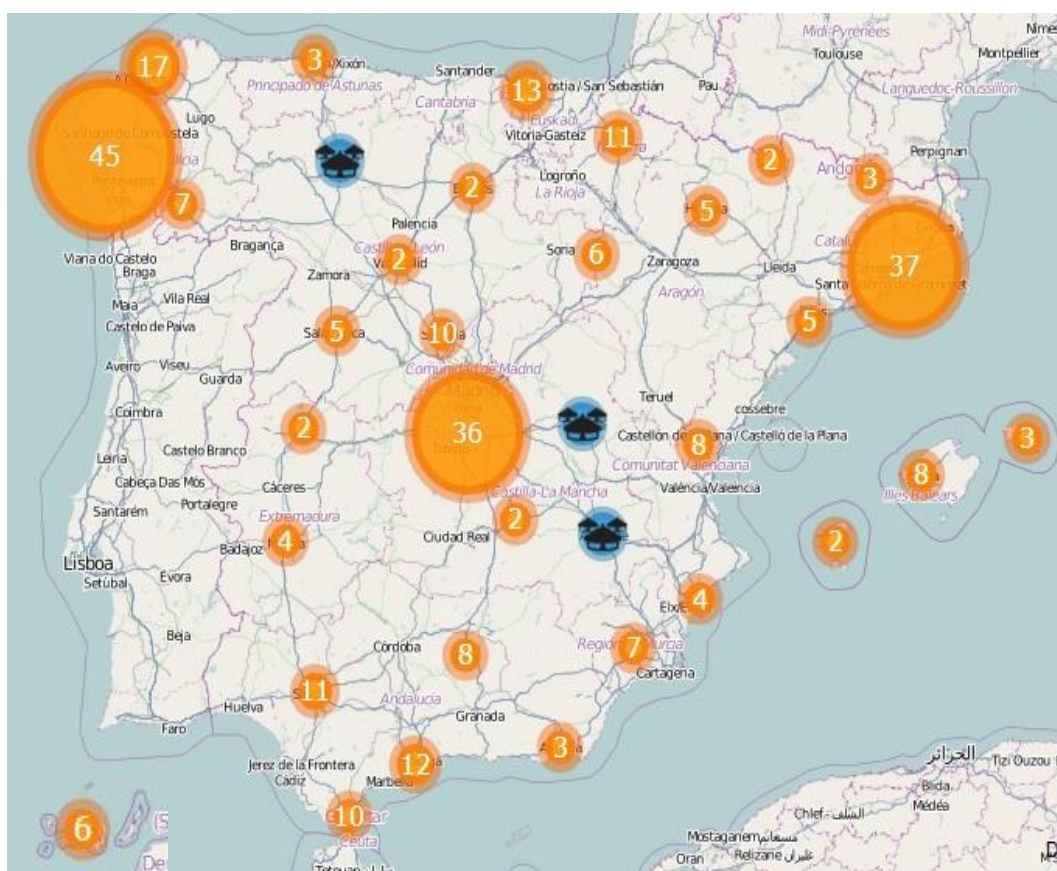
- O Título VI da Lei 2/2007, relativo á *Promoción autonómica das medidas municipais de conciliación*, que se basean na creación de Bancos do Tempo, concretando a súa materialización e o asentamento de Plans de programación do tempo das cidades.
- A participación en rede de varios axentes así como a necesidade de perfilar figuras profesionais que estean ao cargo das devanditas accións. Neste sentido dáse prioridade ás mulleres que presentan máis dificultades para a súa inserción sociolaboral.

En conclusión, aludimos ao feito de que aínda que os BdT contan cunha traxectoria de pouco máis de quince anos no territorio español, constitúen realidades recentes a nivel internacional e representan accións en continua proliferación. En diferentes organizacións⁶ realizáronse esforzos para sistematizar o número de iniciativas no país; así, no ano 2010 rexistrábanse 163 BdT, no ano 2011 un total de 213, no ano seguinte contabilizábanse 293, e na actualidade existen 366 iniciativas. A súa distribución territorial no contexto español pode visualizarse no mapa axunto:

⁵ Modificada pola Lei 7/2010 do 15 de Outubro: Neste texto legislativo se suprime o Servizo Galego de Promoción da Igualdade do Home e da Muller polo que as competencias concretadas na Lei 2/2007 pasan a ser dependentes da Administración autonómica competente en materia de igualdade.

⁶ Vivir sin empleo, Asociación para o Desenvolvemento de Bancos do Tempo e Mapunto.org

Figura nº 2: Mapa de Bancos do Tempo en España no ano 2013

Fonte: vivirsinempleo.org⁷

Considerando os datos cuantitativos (que son aproximada e flutuantes) presentados, entendemos que é preciso complementalos con estudos que posibiliten a triangulación da información con datos de corte cualitativo, como por exemplo coñecer en que estado están os BdT españois? cantos dos rexistrados funcionan activamente? cales son as dinámicas e os perfís de participación?

Finalmente, estes e outros interrogantes están por responder dado que –como xa aludimos– son iniciativas emerxentes, case en estado embrionario e en continua construción. En consonancia con isto pode afirmarse que na actualidade a investigación sobre os Bancos do Tempo supón un interesante campo de coñecemento ademais dunha necesidade prioritaria para a mellora e posta en valor das súas posibilidades e potencialidades.

⁷ <http://mapa.vivirsinempleo.org> (Última consulta: 27/06/2013)

3.2 Aproximación teórico-conceptual sobre os Bancos do Tempo

Para unha comprensión envolvente sobre os Bancos do Tempo, realizarase un achegamento aos seus significados, concretando as principais dinámicas da súa organización e funcionamento, ademais de poñer énfase nos valores implícitos –e explícitos– na filosofía destas iniciativas.

3.2.1 Os Bancos do Tempo e as súas tipoloxías

Como punto de partida, é preciso ter en conta que –dentro da heteroxeneidade das accións a prol dunha economía social máis humana– existen pequenas diferenzas que lle dan aos BdT identidade propia. Así, preséntanse pequenas variantes cos LETS ou as Moedas Sociais que, lonxe de ser iniciativas maniqueas, constitúen oportunidades complementarias:

- A unidade de intercambio: nos BdT o valor de intercambio é o tempo, sendo a hora a unidade de medida; mentres que nas redes de troco, os valores da unidade é decidida a nivel local (Gisbert, 2010b).
- Finalidades: mentres que nos BdT as accións de intercambio baséanse na prestación de servizos (normalmente en ámbitos de saúde e benestar), os LETS teñen un carácter máis material, presentando un modelo económico alternativo (Seyfang, 2002). Neste sentido, as iniciativas nas que nos centramos afástanse das lóxicas económicas e adoitan colaborar e traballar máis estreitamente coa Administración Pública.

Resulta complexo acadar unha definición global de Banco do Tempo que integre a gran cantidade de variables e implicacións sociais, económicas, comunitarias e/ou educativas que se poñen en xogo. Ademais, ao organizarse a nivel local representan realidades flexibles e plurais, pois cada proposta responde con prioridades diferentes ante as necesidades da comunidade na que se concreta. Con todo, identificamos como denominadores comúns os seguintes propósitos:

- Estimular as habilidades, coñecementos e destrezas das persoas, partindo da premisa de que todas as persoas contamos con capacidades valiosas para a comunidade, contribuíndo á mellora da autoestima e ao benestar persoal e colectivo (Gisbert, 2006).
- Crear novos espazos de encontro e participación, mediante a articulación do traballo relacional entre diferentes organizacións trátase de recuperar as redes

de colaboración e de solidariedade que tradicionalmente se deron nas comunidades, favorecendo a autonomía e a autoxestión das mesmas (Gisbert, 2006).

- Construír e fortalecer o sentimento de identidade e pertenza coa comunidades desde un plano inclusivo, ao considerar que todo o mundo ten capacidades valorando o intercambio das mesmas, póñense en valor os traballos non remunerados, os tempos de coidado e especialmente as posibilidades de colectivos socialmente excluídos, sendo unha estratexia metodolóxica para a cohesión social.
- Contribuír á conciliación dos tempos laborais e familiares equilibrando os novos roles de xénero ante os cambios sociais, posto que “*a inserción laboral feminina non comportou –tal e como cabería esperar– maiores niveis de corresponsabilidade nas tarefas domésticas e de coidados*” (Gradaílle e Merelas, 2011: 57). Neste sentido, os BdT son un punto de inflexión e apoio en clave de xénero desde unha perspectiva social e educativa.

Tendo en conta estes piares básicos, realizamos unha tentativa para definir un Banco de Tempo desde a mirada da Educación Social; en tanto que entendemos que supoñen un:

Proceso de participación social baseado nun sistema de intercambio de servizos rexistrados onde a unidade de permuta é o tempo, contribuíndo á construción cidadá –baixo un marco de acción igualitario- dunha rede de apoio e axuda mutua sistematizada que favorece a cohesión social, aumentando así o sentimento de identidade coa comunidade e/ou colectivo de referencia, e polo tanto á mellora da autoestima e benestar individual e colectivo.

Como xa se avanzou, a enriquecedora diversidade de Bancos do Tempo permite construír, a partir de diferentes criterios de catalogación, unha ampla clasificación de iniciativas que dan fe da versatilidade e da capacidade de adaptación a diferentes realidades. Así, en palabras de Gisbert, estes deben “*considerarse como unha ferramenta que, en mans dunha organización que xestione (as capacidades) das persoas, poden ser de gran utilidade para optimizar os recursos ocultos dos seus clientes, empregados, pacientes, socios alumnos, veciños, etc.*” (2010: 76).

A partir dunha serie de criterios concreouse unha tipoloxía⁸ que trata de organizar de xeito global as posibilidades dos BdT. Sen embargo, debido ó impulso destas iniciativas, é preciso ter en conta o carácter aberto e flexible desta clasificación. En síntese, concrétese nos aspectos recollidos na seguinte táboa:

Táboa nº1: Tipoloxía de Bancos do Tempo atendendo a diferentes criterios

CRITERIO		EXPLICACIÓN	EXEMPLOS
Colectivo preferente		Os BdT adoitan estar abertos a toda a cidadanía, non obstante ás veces están ideados e/ou promovidos desde organizacións específicas	BdT no cárcere BdT adaptado a persoas con diversidade funcional BdT no ámbito da saúde BdT escolares e universitarios
Servizos de intercambio		O compendio de servizos pode estar orientado a un fin concreto ou especializados nalgunha temática específica	BdT musical BdT con actividades de viaxe BdT de cuidados e saúde
Grupo xestor	Iniciativa privada	Cando está promovido desde unha entidade privada	BdT de Responsabilidade corporativa e/ou en empresas
	Ámbito público	Promovidos e xestionados desde Concellos ou Asociacións ou Organizacións que reciben subvencións	BdT con servizos heteroxéneos
	Auto xestionados	Alleos á Adm. Pública traballan desde estruturas máis horizontais	BdT promovidos desde Asociacións ou Mov. Sociais
Bancos online		As novas posibilidades de internet fan que se presten servizos baixo marcos delimitables	BdT con servizos a través da rede
Experiencias Híbridas		O carácter flexible deste tipo de iniciativas fai que ás veces se mesturen diferentes propostas	Traballo en rede con iniciativas de Troco, Movemento Slow etc.

Fonte: Elaboración propia.

⁸ Fontes documentais: (Cuenca, s.f), así como consultas en páxinas web recollidas no seguinte directorio da Asociación para o Desenvolvemento de BdT: <http://www.bdtonline.org/> (Última consulta:02/06/2013)

3.2.2 A teoría da co-produción e os valores reitores

Non sen acerto, pode afirmarse que os intercambios dados nas diferentes iniciativas non son simples transaccións interesadas e inocuas de contido, xa que non é facer un favor ou a boa acción da semana; máis aló diso, este tipo de accións inciden na esfera do *saber* ou do *saber facer* e tamén –e moi especialmente– no *saber estar* e *saber ser*.

Polo tanto, existe unha forte e sólida escala de valores que o fundador dos *Time Dollars*, Edgar Cahn (2004), sintetiza a través da teoría da co-produción considerada como un amplo paraugas moral baixo o que se albergan os BdT. A idea parte da identificación dun desequilibrio patente entre as dúas esferas operantes na economía: a visible e a invisible.

Nesta dualidade identifícase a dimensión monetaria; isto é, a versión oficial contemporánea da economía, onde impera o traballo remunerado e as transaccións con lóxica acumulativa. O problema xorde cando este subsistema adquire tal influencia que é quen de supeditar e marxinar á esfera invisible da economía –imprescindible para o desenvolvemento da Humanidade– con actividades como as de coidado, encontro veciñal, aprendizaxe compartido ou os tempos de lecer; unhas accións desenvolvidas pola sociedade civil en xeral e no ámbito familiar, pola veciñanza e pola comunidade en particular (Cahn, 2006).

Neste senso, os Bancos do Tempo están chamados a ser “*un recurso para a reconstrución do deterioro das redes sociais e apoio comunitarias informais* (tradicionalmente espontáneas) *que constitúen a ‘economía de base’*” (Gregory, 2009: 20); de aí que poidamos prescindir da intervención da dimensión monetaria, xa que sería unha contradición mercantilizar accións e servizos que non teñen prezo ou que o diñeiro fai funcionar a duras penas (Cahn, 2004).

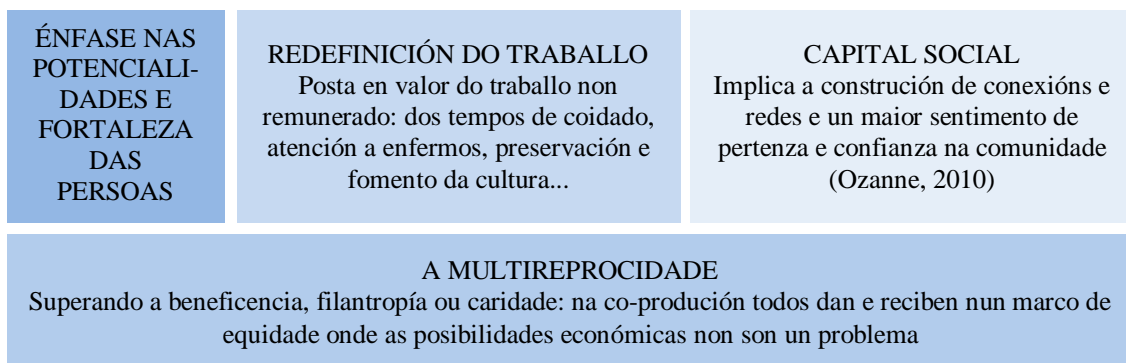
Ante o interrogante do como; preséntase a idea da co-produción, baseada nunha lectura onde se considera que todas as persoas –con independencia das variables e da posición socioeconómica ou cultural– teñen capacidades e habilidades valiosas e positivas. Esta aposta supón un necesario cambio de paradigma (Cahn, 2006) con implicacións directas na acción-intervención socioeducativa, xa que:

- No canto de poñer o enfoque nas carencias, “explótanse” as potencialidades das persoas polo que pasan de consumidores, usuarios ou destinatarios a “prosumidores”, co-produtores e protagonistas de todo o proceso.

- En consecuencia, as persoas forman parte activa xa sexa nos BdT ou en programas sociais máis amplos, contribuíndo –grazas á implicación e ó esforzo– a unha maior probabilidade de éxito das accións, o que será sentido e compartido con todos os integrantes do proxecto (Gregory, 2009).

En resume, e de acordo con Miyares (2006), esta idea da co-produción presente no quefacer dos BdT artículase en torno a catro valores principais representados na figura nº 3

Figura nº 3: Valores principais dos BdT a partir da teoría da co-produción

Fonte: Miyares (2006) e Ozanne (2010). Elaboración propia

3.3 Organización e funcionamento⁹

O obxectivo deste traballo non é indagar exhaustivamente sobre os pasos a seguir na posta en marcha un Banco do Tempo, pois traspasaría as posibilidades de extensión do mesmo; con todo, resulta relevante reflectir –aínda que sexa sinteticamente– as principais tarefas na planificación e mantemento dos mesmos, a fin de obter unha visión de conxunto respecto das implicacións destas experiencias.

Como limiar, todo proxecto debe partir dunha etapa de planificación onde se aborden preguntas tan concretas e –ao mesmo tempo– complexas relativas a: que se quere facer?, a que colectivos ou que tipo de BdT se vai a desenvolver?, cal vai a ser a imaxe e o nome?, onde estará a entidade?, con que apoios e/ou recursos contan?

Unha vez que se perfila o que se quere facer, comeza o desafío de materializar o deseño das accións, transformando os discursos en realidade. Para isto será crucial determinar o rol do grupo xestor, que estará formado –dependendo da natureza do proxecto– por persoal público, os participantes, os responsables de Recursos Humanos dunha empresa,

⁹ Para a realización deste apartado empregouse como fonte documental (Gisbert, 2010)

etc. Este equipo debe encargarse da sistematización, actualización e contabilización da información e os intercambios; de aí que, a nivel organizativo as tarefas imprescindibles a desenvolver sexan as seguintes:

- Rexistrar ás persoas asociadas e os datos persoais coidando a información de acordo coa Lei Orgánica de Protección de Datos (LOPD).
- Realizar unha sistematización da relación de servizos; isto é, as ofertas e as demandas dos participantes así como a actualización periódica.
- A contabilidade dos intercambios e o saldo de contas que adoita realizarse cunha base de datos sinxela, normalmente con software gratuíto accesible na rede.
- Tarefas de dinamización, control da calidade dos servizos, difusión na comunidade, traballo en rede con outras asociacións ou entidades, etc.
- Atención e orientación aos participantes e novos asociados. Os métodos de rexistro deben estar adaptados aos participantes xa que é posible que alguén precise saber cómo funciona a páxina web, coñecer a información básica sobre o proxecto ou cal é a filosofía dun BdT.

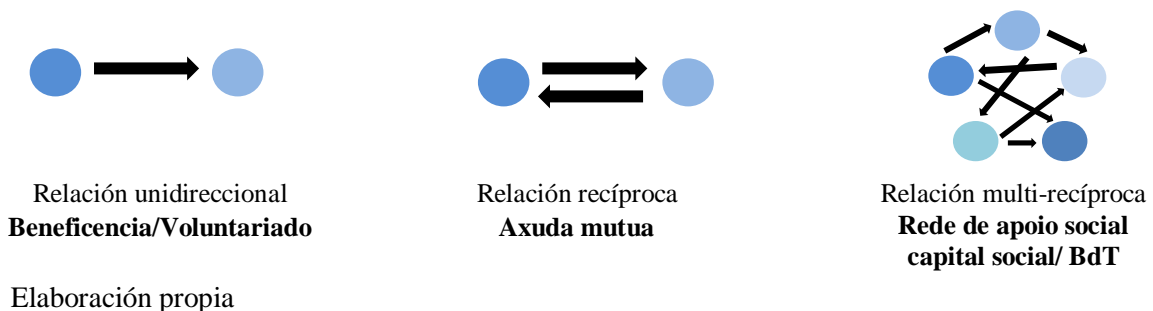
A partir disto, as persoas que deciden participar indican os servizos que poden ofrecer e os que precisa ou lle gustaría recibir; de tal xeito que se conforma unha relación sistematizada da oferta e da demanda de servizos á que os participantes teñen acceso para articular os intercambios. Os mecanismos para concretar os encontros son diversos e dependerán do sistema empregado, coordinándose por regra xeral os propios participantes vía electrónica ou na sede do BdT, e incluso o grupo xestor pode propoñer ou suxerir encontros segundo as necesidades de cada persoa.

No relativo á realización dos intercambios, cómpre dicir que esta resulta máis sinxela, xa que cada persoa ten unha conta onde un crédito equivale a unha hora de servizo. Deste modo préstase un servizo dunha hora a cambio dun crédito (que se rexistra mediante diferentes soportes dependendo da iniciativa, como cheque, apuntes nunha cartilla, vía electrónica, etc.); e pola contra, o servizo recibido dunha hora tamén desconta un crédito. Non obstante, o obxectivo non é acumular créditos senón que cada asociado teña a súa conta similar ou tendente a cero créditos; pois o que se busca, en definitiva, é o dinamismo e a fluidez de encontros en toda a comunidade.

Para tal fin, cada BdT concreta as súas pautas organizativas e as normas de funcionamento en conxunto e son comunicadas na acollida dos participantes. Con todo, unha característica frecuente é a permisividade no endebedamento; é dicir, as persoas poden ter saldos negativos e, habitualmente, o grupo xestor concédelle algún crédito aos novos participantes para que poida empezar a intercambiar servizos, ademais soen existir prazos onde os créditos caducan, para evitar a acumulación dos mesmos e facilitar o intercambio.

Por último, é moi importante ter en conta que o intercambio do servizo non ten por que ser recíproco; xa que unha persoa que recibe un servizo pode recuperar ese crédito realizando un encontro con outra persoa pois non se trata dunha relación exclusivamente de “un a un” senón que o propósito é fortalecer a comunidade mediante a construción colectiva dunha rede (ver figura nº 4) onde aumente cualitativamente o capital social a través de relacións multi-recíprocas.

Figura nº 4: Modalidades de axuda entre persoas

4. OS BANCOS DO TEMPO EN CLAVE DE EDUCACIÓN SOCIAL E DESENVOLVEMENTO COMUNITARIO

Tras realizar un achegamento teórico aos Bancos do Tempo xorde a necesidade de reflexionar en torno ao diálogo que se establece entre estes sistemas de intercambio e os contextos e ritmos cotiás. Neste sentido, non se poden entender estas iniciativas ao marxe das dinámicas da vida comunitaria senón en continua interacción cun amplo abano de variables de diversa natureza.

Polo tanto, aludimos á importancia do que comporta falar de comunidade, cales son os principais elementos que interveñen na súa conformación e que modelos de

funcionamento e organización –en clave de Educación Social– se supoñen como desexables.

A este respecto, tamén será preciso aclarar certas pautas ou sistemas de organización comunitaria que apunten a un quefacer compartido, participativo e inclusivo aclarando cales son as posibilidades, pero tamén os límites, de acción dos Bancos do Tempo; e, en todo caso, trataremos de referenciar unha breve selección de Boas Prácticas a fin de dar luz á teoría, así como de ratificar a viabilidade destes proxectos no eido local.

4.1 A importancia dos Bancos do Tempo para a Educación Social

Atendendo a dimensión epistemolóxica básica, a Educación Social recoñécese coma unha profesión que toma diferentes contextos e realidades da vida cotiá como o seu habitus “natural”, onde –mediante diferentes estratexias– se desenvolven procesos de transformación orientados a acadar unha mellora na calidade de vida e de xustiza social ao amparo do enfoque dos Dereitos Humanos, sendo a educación o motor de cambio. Así a reconece Asociación Estatal de Educación Social (ASEDES, 2007: 14), definíndoa como un:

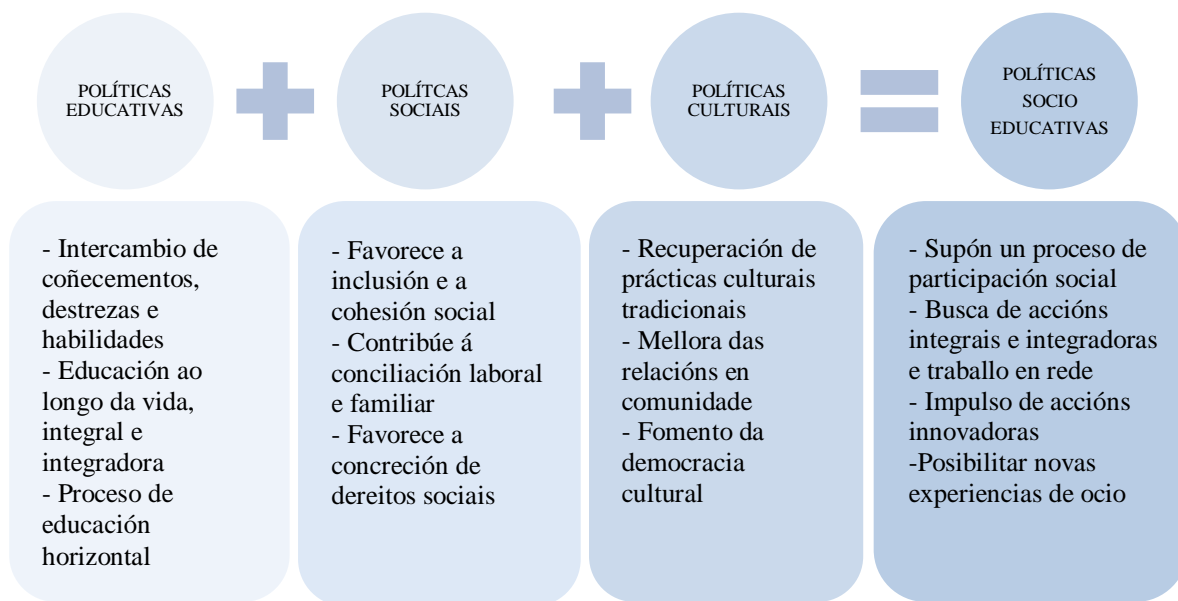
“Dereito da cidadanía que se concreta no recoñecemento dunha profesión de carácter pedagóxico, **xeradora de contextos educativos** e accións mediadoras e formativas, que son ámbito de competencia profesional do educador social, posibilitando:

A incorporación do suxeito da educación á diversidade das redes sociais entendida como o desenvolvemento da sociabilidade e a circulación social

A promoción cultural e social, entendida como apertura a novas posibilidades da adquisición de bens culturais, que amplíen as perspectivas educativas, laborais, de ocio e participación social”

Neste sentido, e baixo o respaldo do corpo científico da Pedagogía Social, a Educación Social concrétase nunha profesión que basea o seu quefacer nas Políticas Socioeducativas, entendidas como ferramentas básicas para a acción. Un bo exemplo constitúeno os Bancos do Tempo por ser quen de dinamizar a dimensión social, educativa e cultural dos diferentes escenarios sociais (ver figura nº 5).

Figura nº 5: Os Bancos do Tempo como acción transversal nas Políticas socioeducativas

Elaboración propia.

En coherencia con esta argumentación, propónse unha dobre lectura: por unha banda a dos Bancos do Tempo como experiencias afíns aos propósitos da Educación Social; e, doutra, a da propia Educación Social que pola natureza das súas prácticas profesionais adquiere a lexitimidade e a responsabilidade de contribuír activamente no desenvolvemento destas iniciativas. Nela subscribimos que o faga mediante unha praxe reflexiva sustentada no enfoque sociocrítico; pois responde a modos de racionalidade baseados na acción comunitaria, nos que –segundo a Caride e Meira (1996)– se destacan como elementos definatorios do quefacer profesional as seguintes ideas:

- A concepción da praxe social, pois enténdese como unha articulación entre a reflexión e o coñecemento; de tal xeito que unha modifica á outra constantemente dando lugar ao desenvolvemento de prácticas eminentemente transformadoras.
- Entender a realidade social como unha construción, complexa e holística realizada no devir histórico, no que as persoas adquieren un papel relevante como cidadáns de e con dereitos.
- O educador é un axente de cambio e de transformación social, entendendo que os cidadáns deben pasar de ser meros obxectos de atención a suxeitos protagonistas das accións desenvolvidas.

4.2 Os Bancos do Tempo nos procesos de Desenvolvemento Comunitario Local¹⁰

No limiar deste traballo aludíase á necesidade de pór en valor as posibilidades dos Bancos do Tempo nos procesos de Desenvolvemento Comunitario Local. Para contribuír a tal fin, resulta prioritario coñecer como interaccionan na comunidade as diversas variables que configuran, e hasta certo punto determinan, unha organización e un funcionamento idiosincrático, con ritmos e necesidades concretas no día a día.

Da súa complexidade derivan múltiples significados e significantes de comunidade, en función de factores como son os diferentes patróns culturais, a zona xeográfica, o momento histórico, etc. Con todo, Ander-Egg (2003) identifica unha serie de elementos que, con carácter xeral, configuran un denominador común en diferentes escenarios:

- Espazo ou territorio delimitado ou delimitable: a cartografía deixou de ser a estratexia exclusiva para “trazar” os límites e as dimensións da comunidade xa que coas posibilidades das novas Tecnoloxías da Información e da Comunicación (TIC), as persoas identifícanse cun espazo que non necesariamente ten porqué coincidir cun escenario xeográfico, pois os virtuais ou simbólicos son cada vez máis emerxentes.
- Poboación: integrada polo conxunto de persoas que forman parte da comunidade, representado por un grupo heteroxéneo e por ende potencialmente enriquecedor. Nela todos deben ter oportunidade para a participación desde unha perspectiva equitativa, integral e integradora.
- Sentimento de pertenza: desde un enfoque máis subxectivo e experiencial, a identificación coa comunidade resulta dun compendio de fenómenos sociais e culturais –a lingua, os símbolos, as tradicións, etc. –, que representan unha herdanza común na que todos comparten e experimentan un mesmo sentir.
- Relacións sociais e patróns de comunicación: o establecemento de códigos de interacción forma parte dos procesos de socialización que particularmente se desenvolven nas comunidades e son necesarios para a organización das mesmas.
- Entidade funcional, autónoma e organizada: as persoas son quen de administrar os seus propios recursos mediante a distribución de tarefas, asumindo patróns de

¹⁰ A elaboración deste apartado realizouse a partir da adaptación da xustificación teórica do traballo que leva por título “Eu son a Almá(ciga), nós somos a Almá(ciga)”. Proxecto de Desenvolvemento Comunitario presentado na materia de Educación e Desenvolvemento Comunitario en Contextos rurais e urbanos (Curso académico 2012-2013).

comportamento socialmente construídos e que contribúen ao equilibrio da dinámica comunitaria.

- Distribución de responsabilidades na comunidade: o reparto de funcións e roles dentro da organización comunitaria está influenciada por múltiples factores como o carácter, o carisma, o estatus económico, o nivel de coñecementos ou a experiencia, etc. dando pé á aparición tanto de líderes como a diferentes modalidades de participación.

Despois desta caracterización conclúese que, en definitiva, a comunidade é unha *“agrupación ou conxunto de persoas que habitan nun espazo xeográfico delimitado e delimitable, cuxos membros teñen conciencia de pertenza ou de identificación con algún símbolo local e que interaccionan entre si máis intensamente que noutro contexto, operando en redes de comunicación, intereses e apoio mutuo, co propósito de acadar determinados obxectivos, satisfacer necesidades, resolver problemas ou desenvolver funcións sociais relevantes a nivel local”* (Ander-Egg,2003: 34).

A este respecto cabe preguntarse cara onde camiñan as comunidades, a que horizontes se dirixen e baixo que modelos de desenvolvemento. O tema non é menor pois supón entrar nun debate de carácter polémico e polisémico (Caride, 2001) como adoita suceder na complexidade da realidade social cando se tratan de construír significados que definan “fenómenos” que teñen múltiples interpretacións. A día de hoxe, o Desenvolvemento necesita unha sorte de prefixos e sufixos que dean luz a ambigüidade do termo, xa que en moitos casos segue a empregarse como un eufemismo de crecemento económico ilimitado.

Non obstante, asumindo unha lectura en clave educativa e social, apóstase por un modelo de desenvolvemento que se asente na realidade local retomando así o protagonismo comunitario e revitalizando a vontade cidadá de participar nos procesos sociais e na toma de decisións; en poucas palabras, a posibilidade de tomar parte (Marchoni, 1999), con *“metas que coincidan cos principios que declaran os Dereitos Humanos”* (Caride, 2001: 36).

Neste senso, todo apunta á necesidade de buscar un apelido á palabra Desenvolvemento que sexa quen de matizar o seu significado nos termos en que o concebimos. Por tanto, falar de Desenvolvemento Comunitario, supón asumir métodos e accións contextualizadas e holísticas encamiñadas á articulación de todas as dimensións que

inflúen na dinámica dunha comunidade, de xeito integral e integrador e con ritmos a escala humana. Así coincídese con Caballo, Candia, Caride e Meira (1997: 29) cando definen Desenvolvemento Comunitario coma un:

“Proceso de acción no que se integran diferentes estratexias prácticas, ao obxecto de promover o benestar social e a mellora da calidade de vida dos membros dunha comunidade,; neste senso, incentiva o desenvolvemento endógeno das súas potencialidades económicas, educativas, culturais, asociativas, sanitarias, etc. Trátase dun proceso complexo e multidimensional, mediante o que se pretenden equilibrar opcións de transformación e cambio cualitativo (actitudes, comportamentos, etc.) con outros de natureza cuantitativa (infraestruturas, produtividade, etc.) considerando os condicionantes sociais e naturais existentes no presente e de cara ao desenvolvemento socioeconómico no futuro (...). En todo caso, existe a participación consciente, responsable e libre da poboación”

Nesta perspectiva, pódese dicir que os Bancos do Tempo integrados no contexto de maior proximidade á cidadanía, poden contribuír positivamente á consecución de obxectivos como:

- Proporcionar recursos para resolver problemas sociais, pois o intercambio de servizos –desde unha dinámica inclusiva– aumenta o capital social e contribúe a redistribución equitativa de recursos materiais e inmateriais.
- Canalizar medios de interacción entre os diferentes sectores da comunidade, de xeito que o fortalecemento do sentimento de pertenza e a procura da cohesión social sexan obxectivos básicos compartidos cos BdT.
- Dotar á comunidade dun servizo de planificación do benestar, comprendendo que os BdT operan sistematicamente con sistemas de organización sinxelos e claros ademais de promover o traballo en rede.

4.3 Os Bancos do Tempo nos planos de acción local: oportunidades e límites

A pesar do potencial que presentan os Bancos do Tempo, caeríamos nun reduccionismo se os considerásemos coma a “panacea” que supere ou afronte todas as dificultades que xorden no eido comunitario. Así, dunha banda, cómpre lembrar que estas iniciativas apenas contan con quince anos de percorrido no Estado español, o que as converte –na maior parte dos casos– en proxectos en situación “embrionaria”, e que a día de hoxe seguen sendo descoñecidos aínda por moitos. Doutro lado, indicar que de pouco serviría contar cos servizos dun BdT se son unha acción anecdótica e illada en materia de benestar, cando o propósito é dar resposta integralmente ás necesidades da cidadanía: unha peza importante pero non exclusiva na busca dunha maior calidade de vida.

Para isto, a construción da comunidade preséntase coma unha tarefa colectiva, en base a sistemas de organización social nos que a totalidade dos axentes poidan participar activamente e en igualdade de condicións, dende os procesos de planificación e toma de decisións. Neste sentido, apóstase pola posta en marcha de procesos de descentralización, que pretenden articular o quefacer comunitario desde unha perspectiva democratizadora, baseada na redistribución do poder co conxunto da cidadanía (Merino, 2003)

Esta formulación implica falar da Administración desde o punto de vista relacional, considerando ao sector privado, á sociedade civil e aos organismos públicos como os tres piares básicos da comunidade, dialogando e coordinándose na asunción das súas responsabilidades de modo equitativo e estratéxico, na procura de accións sinérxicas que contribúan ao desenvolvemento integral e inclusivo da sociedade.

En concreto, o Banco do Tempo –con independencia do seu carácter privado, autoxestionado ou de ámbito público– busca precisamente ser unha acción transversal dentro da comunidade xa que aborda dimensións que van desde presentar alternativas económicas ata contribuír á mellora do lecer comunitario, pasando pola atención da saúde ou á consecución de procesos de aprendizaxe integrais en función das necesidades das persoas e dos colectivos.

Ademais, a súa capacidade de adaptación a diferentes contextos e colectivos xunto cun sistema onde a inversión económica non constitúe un factor definitorio, convérteo nunha iniciativa de carácter innovador que contribúe a satisfacer as necesidades emerxentes, en parte derivadas da actual crise estrutural. Ao respecto cabe salientar que,

permítese o acceso e o intercambio de diferentes servizos con independencia das posibilidades económicas; ao tempo que representan unha alternativa de organización comunitaria que pon en valor as capacidades humanas e as potencialidades da veciñanza local.

Non obstante, cómpre aclarar que os procesos de participación non xorden espontaneamente; senón que máis ben responden a ritmos lentos que esixen dos grupos promotores a continua dinamización e visibilización das accións dentro da comunidade mediante procesos innovadores e creativos. Polo tanto, acadar os obxectivos nun proxecto de Desenvolvemento Comunitario ou nalgunha acción concreta do mesmo – como por exemplo os BdT– require de esforzos que persistan no tempo e dotadas dunha planificación estratéxica e holística a medio e longo prazo. En consecuencia, os compromisos e os esforzos deben superar necesariamente os posibles intereses económicos (no caso de que estas accións sexan promovidas polas empresas do sector privado) ou as motivacións de carácter electoral (no caso de ser iniciativas públicas vencelladas á administración local).

En todo caso, asumir as dinámicas comunitarias desde o traballo en rede dos axentes sociais que a conforman, implica buscar unha complementariedade a prol dunha maior eficiencia dos recursos existentes pero –en ningún caso– debería traducirse nunha instrumentalización do tecido asociativo para eludir as responsabilidades que as Administracións Públicas deben asumir na prestación de servizos á cidadanía. Xa non so desde a vontade política senón desde a lexitimidade de diferentes marcos normativos que outorgan e regulan competencias de diversa índole ás municipalidades.

Concluimos indicando que non se poden entender os Bancos do Tempo no contexto comunitario sen integralos coherentemente nas súas dinámicas de funcionamento. Para isto, en primeiro lugar debe coñecerse como se concretan os diferentes elementos que conforman o “ecosistema social” no que se vaia a desenvolver esta iniciativa; e, en segundo lugar, apostar por unha organización comunitaria relacional onde a cidadanía sexa protagonista activa na planificación, na toma de decisións e no desenvolvemento das accións acordadas. Como consecuencia, neste mapa de actuación, os Bancos do Tempo configúranse coma un recurso valioso e de carácter transversal para o logro dun Desenvolvemento Comunitario, que pretenda –como finalidade última– a mellora da calidade de vida e o benestar social, tanto a nivel individual como a nivel colectivo, mediante a optimización dos recursos e potencialidades da comunidade.

5. CONCLUSIONES E PROSPECTIVA

Como puido constatarse ao longo deste traballo, aínda que os Bancos do Tempo experimentan un momento de auxe e paulatina proliferación en España, non se pode negar que a súa traxectoria é relativamente recente, polo que os desafíos que quedan por percorrer non son poucos.

En consecuencia, todo apunta á necesidade de “sumar forzas” a fin de evidenciar as posibilidades destas iniciativas na sociedade actual. Neste sentido, Sergi Alonso (2013)¹¹ indica que é preciso traballar de modo colaborativo xa non so nas realidades nas que se insiren as iniciativas, senón tamén en comunidades delimitables e especializadas, onde os Bancos do Tempo locais se manteñan independentes e interdependentes, participando nunha rede distribuída de recursos.

Para tal fin, apúntase como plataforma idónea de organización a Internet. Coa Web 2.0. as posibilidades de interacción entre as persoas multiplicáronse exponencialmente, transformando a rede virtual nun recurso que posibilita procesos de aprendizaxe colectiva (Cobo e Pardo, 2007). Así, o emprego de ferramentas como blogs, wikis ou webs actúan como medios de difusión de recursos como por exemplo, software libre para a contabilidade e o rexistro das contas dos participantes dos BdT, o acceso a Bases de datos sinxelas para o almacenamento de datos, ou servizos de orientación e asesoramento á hora de crear un BdT.

Xunto a isto, preséntase como tarefa prioritaria á investigación científica, afondando no impacto social destas iniciativas xa que aínda que algúns BdT desenvolven accións avaliativas “*non sabemos realmente cal é a influenza (...) na comunidade ampla na que se encontra ou como se relaciona co resto da sociedade civil*” (Cuenca, s.f: 4). non podemos obviar esta cuestión, en tanto que pode servir de exemplo para mellorar as prácticas existentes ademais de aportar credibilidade ás accións, aumentando os sinais de garantía na búsqueda dun “oco” nos planos de acción Municipal.

No texto aludíamos ás principais dificultades na actividade diaria dos Bancos do Tempo. Así, o feito de presentar alternativas de intercambio sen necesidade dunha actividade monetaria non comporta unha ameaza para o comercio local, senón que representa unha aposta por activar estratexias comunitarias de encontro onde se

¹¹ Presidente da Asociación para o Desenvolvemento de Bancos do Tempo (ADBdT)

intercambian servizos que, con dificultade, poderían atopar un espazo no mundo dos negocios.

Por tanto, son moitas as posibilidades a desenvolver e moi longo o camiño a percorrer cando se fala de Bancos do Tempo. Un senlleiro, dito sexa de paso, que debe ser construído colectivamente, e no que a Educación Social sen dúbida ten moito que dicir.

Para concluír, consideramos que o traballo realizado responde aos obxectivos formulados inicialmente, posto que se presentou un discurso o máis coherente posible ofrecendo unha panorámica global dos Banco do Tempo, con énfase nas iniciativas de carácter comunitario; reivindicando os principios e valores da Educación Social como unha práctica e profesión relevante e necesaria para comprender os procesos de cambio e transformación social no ámbito do desenvolvemento comunitario.

Facendo balance, considérase que a elaboración deste texto permitiu a adquisición das competencias asociadas ao Traballo de Fin de Grao recollido no Programa Oficial da materia, concretamente as que aluden á

- *Capacidade de autoorganización na planificación e desenvolvemento da labor investigadora e/ou profesional tomando iniciativas e implicándose activamente na resolución de problemas*, xa que se realizou un esforzo para compaxinar a elaboración deste traballo cos ritmos académicos do semestre. Así, desde un principio quíxose desenvolver un proceso de aprendizaxe sistemático e rigoroso, dando a oportunidade de contar con tempos amplos de reflexión compartida. Para isto foi moi importante a definición dos obxectivos e o tema obxecto de estudo e, a partir de aí, a concreción dun esquema de contidos que sería abordado paulatinamente.
- *Capacidade de aplicación integrada dos coñecementos e habilidades adquiridos ao longo do grao*: a pesar da especificidade do tema a tratar, o seu carácter transversal fixo posible integrar coñecementos que percorren boa parte do Plan de estudos da titulación de Educación Social. Boa conta disto dá o texto cando aborda temas que se centran: na definición da profesión, na temática de ocio, nos fundamentos da Pedagogía Social, nas posibilidades socioeducativas das TIC, na temática de Dereitos Humanos e nas Políticas Socioeducativas, no Desenvolvemento Comunitario, etc.

- *Capacidade de sistematización e presentación de información de xeito organizado e correcto desde o punto de vista académico e profesional, empregando diferentes códigos e recursos lingüísticos, materiais e tecnolóxicos:* isto foi posible grazas á revisión documental que serviu de fonte de información como exemplos a seguir, xunto coa experiencia adquirida nestes catro anos de formación académica universitaria e a constante orientación dos Directores deste TFG.
- *Capacidade de reflexión e reformulación sobre o traballo desenvolvido, incorporando unha actitude autocrítica construtiva sobre o mesmo e capacidade de comunicación da proposta utilizando recursos expresivos e argumentativos:* este discurso é unha proposta teórica aberta a novas visións, posto que ao falar da complexidade da realidade socioeducativa incidiríamos nunha contradición se o considerásemos como a única e verdadeira lectura posible en torno aos Bancos do Tempo. Con todo, intentouse elaborar un texto o máis clarificador posible en base ás fontes documentais sólidas que o dotan de rigor científico.

Xa en primeira persoa, gustárame realizar unha valoración do proceso e resultado do Traballo de Fin de Grao, tanto a nivel persoal como académico. A piques de comezar a transición do mundo “das aulas” ao laboral, este exercizo supuxo un achegamento a ámbitos de acción profesional de interese preferente, o que resulta unha tarefa moi motivadora. Especialmente, o traballo axudoume a dimensionar as esixencias da actividade investigadora –no caso que nos ocupa, documental–, pero tamén as súas posibilidades e ante todo a necesidade de exercela desde o compromiso de poñer en valor a profesión da Educación Social.

Por último, podo dicir que –en liña xerais– estou satisfeita co resultado, aínda que sempre pode ser mellorable, en tanto que responde ás expectativas das que partía e me permitiu experimentar un proceso de autoaprendizaxe enriquecedor que fortalece as miñas capacidades de cara aos novos desafíos da actividade profesional, e, tamén, do que poderá seguir sendo a miña formación continua. Un resultado que sen a axuda, o acompañamento e a constante orientación do profesor José Antonio Caride e da profesora Rita Gradaílle non tería sido o mesmo; infinitas grazas.

6. BIBLIOGRAFÍA

- Alonso, S. (2013). *Conferencia de presentación de la Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo*. Recuperado de <http://adbd.org/2013/03/26/resumen-de-la-presentacion-publica-de-la-adbd/> (Última consulta: 15/06/2013).
- Ander-Egg, E. (2003). *Metodología y práctica del desarrollo de la comunidad*. Buenos Aires: Humanitas.
- ASEDES (2007). *Documentos Profesionalizadores* Barcelona: ASEDES. Recuperado de <http://www.eduso.net/archivo/docdow.php?id=143> (Última consulta: 02/04/2013).
- Caballo, M.B., Candia, F.X., Caride, J.A. e Meira, P.A. (1997). *131 conceptos clave en Educación Social*. Universidade de Santiago de Compostela: Santiago de Compostela.
- Caballo, M.B. e Caride J.A. (2005). A acción municipal e as políticas de ocio nos procesos de desenvolvemento comunitario. Caballo, M.B., Fraguera, R. (coords.). *A acción municipal no tempo libre*. A Coruña: Deputación da Coruña, 19-24.
- Caballo, M.B., Caride J.A. e Meira, P. A. (2011). El tiempo como contexto y pretexto educativo en la sociedad en red. *Educación Social. Revista de Intervención Sociocomunitaria*, 47, 11-24.
- Caballo, M.B., Gradaílle, R. e Merelas, T. (2012). Servicios socioeducativos y corresponsabilidad en la conciliación de los tiempos familiares: situación de la infancia en la Galicia urbana. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 20, 179-202.
- Caride, J.A. (2001). Las redes del desarrollo: conceptos, enfoques y perspectivas. En Lucio-Villegas, E. (ed.). *Espacios para el desarrollo local*. Barcelona: PPU, 17-61.
- Caride, J.A. e Meira, P.A. (1996). O diálogo paradigmático na Educación Social. *Revista Galega de Educación*, 27, 16-20.
- Caride, J.A. (2003). Las identidades de la Educación Social. *Cuadernos de Pedagogía*, 321, 48-51.
- Caride, J.A. (2012). Lo que el tiempo educa: el ocio como construcción pedagógica y social. *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188-745, 301-315.
- Castells, M. (1998). *La era de la información. Economía, sociedad y cultura. Vol 1. La sociedad red*. Madrid: Alianza Editorial.

Cobo, C. e Pardo, H. (2007). *Planeta Web 2.0. Inteligencia colectiva o medios fast food*. México DF/Barcelona: Grup de Recerca d'Interaccions Digitals, Universitat de Vic. Flacso México.

Cuenca, M. (2004). *Pedagogía del ocio: métodos y propuestas*. Bilbao: Deusto.

Cuenca, C. (s.f). *Bancos de Tiempo: una reflexión desde la Psicología Social Crítica. Dificultades, éxitos e impacto de los Bancos de Tiempo españoles*. Madrid: UCM.

Recuperado de

https://docs.google.com/document/d/1T70xaKDU150dB4GGFLqMzPqVDPS9TsBnCP2eHYWAuFY/edit?hl=en_US (Última consulta: 10/05/2013).

Decreto 182/2008, do 31 de xullo, polo que se establece a promoción autonómica das medidas municipais de conciliación e se determinan os requisitos para a súa validación e funcionamento, nos termos establecidos na Lei 2/2007, do 28 de marzo, do traballo en igualdade das mulleres de Galicia.

Edgar, C. (2004). *No más gente desechable. La coproducción, un imperativo*. Washington D.C.: Essential Books.

Edgar, C. (2006). *Dinero que no tiene precio. Los Bancos de Tiempo en épocas de cambio*. Barcelona: Asociación Salud y Familia. Recuperado en: http://xarxanet.org/sites/default/files/publicacio_el_dinero_que_no_tiene_precio.pdf (Última consulta: 25/05/2013).

Freixa, C. (2011). Políticas públicas de los usos sociales del tiempo. Cambiar el tiempo de las ciudades y la organización de los tiempos de trabajo. *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, 47, 41-53.

Giannini, H. (2004). *La reflexión cotidiana: hacia una arqueología de la experiencia*. Santiago de Chile: Editorial universitaria.

Gisbert, J. (2006). Prólogo. González, R., Molina, A. (autores). *Banco de Tiempo Escolar como un ejemplo de cómo iniciar y mantener un Banco del Tiempo*. San Javier: Ayuntamiento de San Javier, 25-38. Recuperado en http://www.complementarycurrency.org/ccLibrary/libro_BdT.pdf (Última consulta 28/03/2013).

Gisbert, J. (2010). *Vivir sin empleo. Trueque, bancos del tiempo, monedas sociales y otras alternativas*. Barcelona: Los libros del lince.

- Gisbert, J. (2010b). Economías sin dinero y trabajo sostenible. *Ecología Política*, 40, 55-65.
- Gradaílle, R. e Salcines, M. (2006). Boas prácticas. Caballo, M.B., Fraguera, R. (coords.). *A acción municipal no tempo libre*. A Coruña: Deputación da Coruña, 79-109.
- Gradaílle, R. e Merelas, T. (2011). Los tiempos sociales en clave de género: las respuestas de la Educación Social. *Educación Social. Revista de Intervención Sociocomunitaria*, 47, 54-62.
- Gregory, L. (2009). Change takes time: exploring structural and development issues of time banking. *International Journal of Community Currency Research*, 13, 19-32. Recuperado en <http://ijccr.net/category/volume/13-2009/> (Última consulta 30/04/2013).
- Lasén, A. (2000). *A contratiempo: un estudio de las temporalidades juveniles*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas-CIS.
- Ley 7/1985, de 2 de abril, Reguladora de las Bases del Régimen Local.
- Lei 2/2007, do 28 de marzo, do Traballo en Igualdade das Mulleres en Galicia.
- Lei 7/2010, do 15 de outubro, pola que se suprime o organismo autónomo Servizo Galego de Promoción da Igualdade do Home e da Muller e se modifican determinados artigos da Lei/2007, do 28 de marzo, do traballo en igualdade das mulleres en de Galicia.
- Lietaer, B. (2004). Complementary Currencies in Japan Today: History, Originality and Relevance. *International Journal of Community Currency Research*, 8 (1), 1-37. Recuperado en <http://ijccr.net/2012/05/23/complementary-currencies-in-japan-today-history-originality-and-relevance/> (Última consulta: 25/06/2013).
- Marchioni, M. (1999). *Comunidad participativa y desarrollo. Teoría y Metodología de la intervención comunitaria*. Madrid: Editorial Popular, D. L.
- Mayor, F. (2009). Todas las personas tienen derecho a la educación y la cultura. En Caride, J.A. (coord.). *Los derechos humanos en la educación y la cultura*. Rosario: Homo Sapiens, 9-15.
- Merino, A. (2003). *Desde la proximidad democrática*. Barcelona: Ediciones del Serbal.

Miyares, A. (2006). Prólogo. González, R., Molina, A. (autores). *Banco de Tiempo Escolar como un ejemplo de cómo iniciar y mantener un Banco del Tiempo*. San Javier: Ayuntamiento de San Javier, 15-24. Recuperado en http://www.complementarycurrency.org/ccLibrary/libro_BdT.pdf (Última consulta 28/03/2013).

Morin, E. (2010). *¿Hacia el abismo? Globalización en el siglo XXI*. Madrid: Paidós.

Morin, E., Roger, E. e Domingo, R. (2000). *Educación en la era planetaria. El pensamiento complejo como método de aprendizaje en el error y la incertidumbre humana*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

Ortega, J. (2005). La Educación a lo largo de la vida: La Educación Social, la Educación escolar, la Educación continua... Todas son Educaciones formales. *Revista de Educación*, 338, 167-175.

Ozanne, L. (2010). Learning to exchange time: benefits and obstacles to time banking. *International Journal of Community Currency Research*, 14, A1-16. Recuperado en: <http://ijccr.net/category/volume/14-2010/> (Última consulta: 01/07/2013)

Seyfang, G. (2002). Tackling social exclusion with community currencies: learning from LETS to Time Banks. *International Journal of Community Currency Research*, 6 (3),1-11. Recuperado en <https://ijccr.files.wordpress.com/2012/05/ijccr-vol-6-2002-3-seyfang.pdf> (Última consulta: 24/06/2013)